

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 316. 442

Сірий Єген Володимирович

<https://orcid.org/0000-0003-3396-8168>

доктор соціологічних наук, професор,

керівник НДС факультету соціології,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Київ, Україна,

socio1@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті представлені результати проведення концептуальної (теоретичної) валідації соціальної напруженості у вигляді теоретичного опису її концептуального поля у розробці методики її дослідження. В її межах показана узгодженість вимірюваного конструкту соціальної напруженості відповідним теоретичним положенням, теоріям, концептам. Перш ніж переходити до соціологічного виміру, необхідним є розробка конструкта, моделі, яка, є, одночасно і результатом логічних умовиводів, які базуються на дослідницькій практиці, і інтегральним відповідних теорій, концептів, теоретичних положень, що визначають максимальну повноту конструкту соціальної напруженості, його пізнаваних аспектів, характеристик і алгоритму їх дослідження. До таких, в межах нашого аналізу було віднесено: невідповідність інтересів, незадоволеності очікувань, концепції соціальної (відносної) депривації, (базових) потреб, соціальної ексклюзії, протестності, концептуалізація емоційності в структурі соціальних взаємин та інше.

Ключові слова: соціальна напруженість, невідповідність інтересів, незадоволеність очікувань, соціальна (відносна) депривація, базові потреби, соціальна ексклюзія, протестність, чинник емоційності.

Siryi Yevhen, Sc. D. in Sociology, Professor, Head of the SRC of the Sociology Faculty, Kyiv Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine

Theoretical description of the conceptual field of social tension in the development of methods for its research

The article presents the results of the conceptual (theoretical) validation of social tension in the form of a theoretical description of its conceptual field in the development of a methodology for its study. In its framework, the consistency of the measured construct of social tension with the corresponding theoretical positions, theories, and concepts is shown. Before proceeding to a sociological dimension, it is necessary to develop a construct, a model which is, at the same time, a result of logical inferences based on research practice, and integral corresponding theories, concepts, theoretical positions that

determine the maximum completeness of the structure of social tension, its recognizable aspects, characteristics and algorithm of their research. As such, in our analysis were: mismatches of interests, dissatisfaction with expectations, the concept of social (relative) deprivation, (basic) needs, social exclusion, protest, conceptualization of emotionality in the structure of social relations, and others.

Key words: social tension, mismatches of interests, dissatisfaction with expectations, social (relative) deprivation, basic needs, social exclusion, protest, factor of emotionality.

Сирый Евгений Владимирович, доктор социологических наук, профессор, руководитель НДЧ факультета социологии, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

Теоретическое описание концептуального поля социальной напряженности в разработке методики ее исследования

В статье представлены результаты проведения концептуальной (теоретической) валидации социальной напряженности в виде теоретического описания ее концептуального поля в разработке методики её исследования. В ее рамках показана согласованность измеряемого конструкта социальной напряженности соответствующим теоретическим положениям, теориям, концептам. Прежде чем переходить к социологическому измерению, необходимым есть разработка конструкта, модели, которая, является, одновременно и результатом логических умозаключений, базирующихся на исследовательской практике, и интегральным соответствующих теорий, концептов, теоретических положений, определяющих максимальную полноту конструкта социальной напряженности, его познаваемых аспектов, характеристик и алгоритма их исследования. К таковым, в рамках нашего анализа были отнесены: несоответствие интересов, неудовлетворенности ожиданий, концепции социальной (относительной) депривации, (базовых) потребностей, социальной эксклюзии, протестности, концептуализация эмоциональности в структуре социальных отношений и другое.

Ключевые слова: социальная напряженность, несовпадение интересов, неудовлетворенность ожиданий, социальная (относительная) депривация, базовые потребности, социальная эксклюзия, протестность, фактор эмоциональности.

Вступ. Проблематика соціальної напруженості у системі вітчизняних соціогуманітарних наук упродовж двадцяти п'яти років є вельми актуальною. Інтерес до дослідження її проявів з боку фахівців з різних наукових галузей, зокрема соціології, хоча і відносно належний, однак, у цьому дослідницькому полі (і в практичному, і теоретичному (методологічному) аспектах) існує немало проблем, стосовно вивчення особливостей прояву соціальної напруженості в умовах трансформації сучасного українського соціума, уточненням концептуального поля

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

її соціологічного аналізу. З цим, вкрай актуальним видається для вибудови соціологічної концептуалізації, вияв теоретичних маркерів в її інтерпретаційній характеристиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика, пов'язана з аналізом і осмисленням соціальної напруженості (далі як СН) в нашому суспільстві, є відносно новою для вітчизняної соціології. Але, все ж є доволі чималий досвід. Окремі теоретичні та прикладні аспекти її вивчення презентувалися у дослідженнях: Є. Головами, Н. Паніної, І. Бекешкіної, О. Владико, В. Небоженка, О. Балакіревої, М. Міщенко, Е. Клоєнка, М. Слюсаревського та інших. Неповний перелік дослідницьких практик вказує на їх предметну різноплановість та структурність. Кожна з них по-своєму заслуговує на увагу та певного використання відповідного дослідницького досвіду.

Мета статті. У даному аспекті мова піде про пошук і підбір розроблених відповідних теорій, концептів, теоретичних положень, що описують емпіричну дійсність, стосовно СН. Ці теорії і будуть виступати в ролі тверджень, що використовуються в процесі узгодження концептів, що є однією зі сторін теоретичної валідації СН.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протиріччя в економічній, політичній, соціальній та інших сферах суспільного життя ведуть до незадоволеності очікувань, переваг, потреб індивідів і соціальних груп, як за окремими ознаками, так і більш системно. Невідповідність інтересів, цілей, цінностей соціальних суб'єктів (індивідів, груп) з інтересами інститутів влади викликають незадоволеність населення і породжують соціальну напруженість. Своєрідність цього процесу надає поведінкова установка на різні прояви соціальної аномії. Насамперед, це протестні дії, спрямовані на нейтралізацію джерел напруги, досягнення поставлених цілей, соціальна самоізоляційність, апатія, абсонтеїзм. При цьому вона змінює форми прояву від конструктивних (різного виду соціальних активностей) до деструктивних (протестних дій, що спричинюють безлад і нестабільність, стагнації).

Рівні розвитку СН залежать від незадоволеності населення, зумовленої невідповідністю між його уподобаннями, очікуваннями, потребами і реальним станом справ. Це відображується в бальних оцінках незадоволенням респондентів соціальним благополуччям та іншими сторонами їх життя. Для аналізу СН і побудови алгоритм-моделі її прогнозування, пропонується використання опитувальних методик, що дозволяють зафіксувати поточні оцінки і установки індивідів (рівень СН в суспільстві визначається, насамперед, установками, намірами і емоційним станом людей). Для прогнозу СН ці методи доповнюються експертними та статистичними даними.

Дослідження світового теоретичного та вітчизняного емпіричного досвіду заклало засади побудови методики вимірювання СН. Представлений нами методологічний продукт має свою логічно обґрунтовану послідовність, логіку,

структуру. У ній перетинаються цілком валідизуючі її предмет теорії, принципи, концепти, на базі яких синтезовані принципіві вимірювальні моменти, стосовно СН як такої. Насамперед, мова йде (як базове вихідне) про використання процедури інтерпретації та операціоналізації СН, концепту піраміди потреб А. Маслоу, теорії депривації, концепції соціальної (відносної) депривації, (базових) потреб тощо, соціальної ексклюзії, протестності, концептуалізація емоційності в структурі соціальних взаємин.

Засадничо, в контексті теоретичної валідизації, були використані положення Е. Дюргайма «соціальної аномії» (процес дезінтеграції як розрив соціальних зв'язків, втрата ціннісних орієнтирів), Р. Мертона (прийняття або не ухваленням цінностей з невідповідністю їх цілям суспільства, або засобам досягнення цих цілей), Т. Парсонса (суперечність потреб з соціальними нормами), Н. Смелзера («невідповідність між компонентами дій як недостатнє функціонування певної соціальної ролі й очікуваного заохочення за здійснену діяльність, як неузгодженість в діях конкретних індивідів і соціальних груп, зіштовхування різних ціннісних категорій).

Головним фактором соціальної напруженості є деприваційна (фрустрована) характеристика на незадоволеність базових потреб кожного окремо взятого індивіда зокрема, які в загальній своїй масі здатні привести до кризи наявної системи. Самими значущими потребами є потреба в безпеці і ідентичності (Дж. Бертон), які є універсальними і онтологічними (Burton, Sandole, 1986). Це і «потреба в значенні» (Дж. Бертон) – здатність до створення тих умов, в яких людина завжди прагнула жити. Із задоволенням цієї потреби пов'язані всі інші, а саме, ідентичність, зростання і трансценденція. Разом вони утворюють універсальні базові потреби людини, що реалізуються в реальному часі і просторі (Mudler, 1990). Відповідно, чим складніше стає отримати бажане, тим більше накопичується невдоволення і тим сильніше стає соціальна напруга.

Під депривацією, як соціальним процесом і станом (зумовленим) розуміється скорочення чи позбавлення можливостей задоволення основних життєвих потреб індивідів або груп, як статус неузгодженості (неконгруентності) за Г. Ленскі. Остання проявляється в розходженні у положенні індивіда (або групи) в ієрархічно організованій структурі, відображеній у різних соціальних координатах: рівня доходу, освіти, віку, місця в структурі влади тощо, наприклад – низький рівень прибутків за високого рівня освіти. Вона має об'єктивний (як явище у суспільстві) та суб'єктивний (як усвідомлення людиною цієї неузгодженості) характер. Основний акцент у розробленій теорії відносного позбавлення (відносної депривації) був зроблений на ненормативній поведінці, пов'язаній з низьким рівнем добробуту і високим рівнем соціальної несправедливості (зокрема, в системах заохочення і винагороди) (Gunnar, Thorlindsson, Sigfusdottir, 2009). При цьому основні фокуси дослідження зміщені, як правило, на оцінці справедливості по відношенню до

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

суб'єкта з боку інститутів держави, влади, і самооцінці характеру і рівня реакції і психосоціального стану суб'єкта стосовно особистого становища, його хвилювань, соціальних страхів та ін. Основним критерієм відносної депривації можна вважати величину неузгодженості між очікуваним рівнем винагороди за докладені зусилля і фактичним рівнем отриманих благ, які проявляються у змінах різних сторін психосоціального стану, установок суб'єкта – інтегральних складових СН. Зміст та структура політичної складової, як правило, пов'язані з високим рівнем розчарування населення в системі взаємовідносин в політико-правовій сфері.

В останнє десятиріччя, в якості ключового фактора, що генерує соціальну напругу, активно стали розглядати і ексклюзію. Хоча концептуально, як одна зі сторін соціальних відносин і певного виду соціальних практик, вона мало чим причинно-наслідково відрізняється від депривації (Siryi, 2017). На цей рахунок є чимало аргументів. Ексклюзія пов'язана з соціальними, економічними, політичними, етнічними, гендерними та іншими обмеженнями, створеними суспільством. Процесуально, практики виключення відтворюють нерівності через те, що соціальні інституційні суб'єкти, які контролюють доступ до ресурсів, вирішують нагальні організаційні проблеми за допомогою категоріальних відмінностей, створюючи системи нерівностей та обмеження доступу до ресурсів, благ тощо, чим генерують зростання СН. Такі нерівності зумовлюються різницею в економічному, соціальному та культурному капіталі (П. Бурдьйо). Це, і брак участі в основних видах діяльності суспільства (Burchardt, 2002; Oksamitna, Khmel'ko, 2004), як розрив соціальних зв'язків, що призводить до зменшення участі, доступу та солідарності (Silver, 1994). С. Погам трактує її, як процес «соціальної дискваліфікації» який передбачає: надлив соціальних зв'язків, залежність від соціальної допомоги, і руйнування соціальних зв'язків (Pogam, 1999). Щось схоже інтерпретує М. Кастельс, визначаючи ексклюзію як процес, що переходить від повної інтеграції через часткову, неповну зайнятість і надлом відносин привело до відокремлення або виключення, як накопичення різних утисків і як остання стадія в процесі соціальної дискваліфікації (Castells, 2000, p. 254). Е. Рейс визначає її як ситуацію, коли людина, що раніше користувався правами, позбавляється їх, втрачає доступ до того, що мав раніше », а також передбачає невдачу при включенні (incorporation), (Kulygin, 2003, p. 14). Феномен ексклюзії характеризується багатоплановим і багатфакторним механізмом обмеження, що не зникає і коли вони присутні навіть в соціально, політично та економічно розвинених країнах і суспільствах. Таким чином, концептуальне бачення сутності процесу та становища соціальної ексклюзії, що поширене сьогодні в літературі, зводиться до відносної та багатовимірної депривації спроможностей, яка виникає внаслідок виключення людини або соціальної групи із соціальних відносин (Sen, 2000).

На сьогодні практично всі дослідники, що займаються проблемою соціальної напруженості, сходяться в одному – це психологічний стан значних соціальних

груп – групові емоції (Е. Тучков, П. Акініна, С. Рязанцева, А. Дмитрієв, В. Головенько, П. Куконков, Г. Баранова, В. Фролов (Dmitriev, 2000; Rukavishnikov, 1990, p. 12; Holovenko, 2007; Tuchkov, Akinina, and Ryazantseva, 2002; Kukonkov, 1995; Baranova, Frolov, 2012), особливий стан суспільного життя, який вирізняється загостренням внутрішніх протиріч об'єктивного і суб'єктивного характеру, посилених у низці випадків дією зовнішніх обставин, інтегральний стан суспільства, що формується на основі високого незадоволення людей своїм соціальним, економічним і політичним становищем та рівнем, під впливом певних тенденцій розвитку суспільства, особливих умов і обставин».

Соціологія починає активно розглядати емоції як одну з важливих складових соціального життя (Дж. Барбалет, Дж. Тернер, В. Ільїн, О. Сімонова), за яким емоційні прояви сприймаються необхідним атрибутом складних форм соціальної взаємодії, як структурний компонент соціальних взаємин (Turner, 2009; Barbalet, 2004; П'їн, 2016; Simonova, 2012). В цьому аспекті увага спрямована на роль стимулів (насамперед соціальних) у формуванні емоційних реакцій, за яких емоції є результатом придання сенсу власних переживань, відображаючи різні зразки поведінково-діяльній системи в межах: соціоеволюційної теорії емоцій (В. Тенхутен, Р. Плутчік), символічного інтеракціонізму (Е. Гоффман, Е. Хошільд, Д. Сміт, Р. Еріксон), соціально-структурної теорії (емоції як ресурс) (Дж. Барбалет) (Tenhouten, 1996; Plutchik, Conte, 1997; Smith, Erickson, 1997; Hochschild, 2009).

Аналіз та фіксація відповідних різних емоційних маркерів відображають, як суб'єктивну складову, так і прояви раціональної організації поведінково-діяльній системи. Диференціація емоцій пов'язана з тим, що індивіди завжди емоційно реагують на своє місце в системі стратифікації, на розподіл ресурсів, і мають свою думку стосовно ресурсів інших людей в різних соціальних прошарках. Афективний приріст теорії соціальної стратифікації дозволяє соціологу коректніше інтерпретувати типовість соціальних дій людей, оскільки не тільки зміст, а й душевні хвилювання спрямовують дії людей по певній траєкторії. Наприклад, теорія класових почуттів (Barbalet, 2004) передбачає певну кореляцію емоцій за групами з різним рівнем влади і престижу, де центральне місце займає феномен ресентимента, викликаний порівнянням, порівнянням, а головне – оцінкою людьми обсягів одержуваних ними ресурсів. Людям властиве (свідомо чи підсвідомо) відчуття обурення, колективної образи, почуття несправедливості, коли бачать, що інші отримали владу або винагороди за їх рахунок з порушенням норм і культурних уявлень про справедливість (Barbalet, 2004).

Емоції, які виникли в процесі порівняння та оцінювання, в подальшому можуть набувати і додаткових характеристик. Так, тривога, занепокоєння і навіть страх у представників однієї групи, яким не вистачає влади для реалізації своїх інтересів, забарвлюється в подальшому в інші емоційні тони. Занепокоєння за відсутність ресурсів, якщо воно супроводжується концентрацією на власні

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

недоліки, призводить до відчуження і відчуття соціального падіння. Однак, коли інша соціальна група розглядається як відповідальна за позбавлення ресурсів першої групи, тоді страх перетворюється в гнів, агресію, що призводить до опору і створює напругу між соціальними групами. Представники з нижчих соціальних верств не маючи впевненості у професійній зайнятості, в отриманні матеріальних ресурсів, влади, престижу, в інших форматах інклюзії, набагато більш імовірно, відчувають неможливість контролю свого майбутнього, і позбавлені відчуття впевненості. Соціальне виключення переосмислюється як обмеження в правах на почуття. Подібні дослідницькі лінії відображені в роботах російських колег М. Макеєвої, Т. Шипунової з вивчення принципів не/справедливості в полі соціального порядку і девіантності (Makeeva, 2010; Shipunova, 2005; Shipunova, 2017).

Прояв позитивних і негативних емоцій має великий вплив на готовність членів соціальних страт легітимізувати діяльність соціальних інститутів. Ті, хто успішний і отримав ресурси в ключових інституційних сферах, вважають інститут легітимним, в той час як інші, «виключені», вважають нелегітимним, і гнів може бути мобілізований в акти колективного насильства. Цей підхід нагадує точку зору К. Маркса про стратифікацію, що генерує негативні емоції серед представників нижчих класів, і про те, що ці емоції можуть при певних умовах призвести до соціальних рухів за зміни системи нерівності, що на сьогоднішній день виявляється в більш цивілізованих протестних формах. Таким чином, можна стверджувати про «інституціоналізацію» емоцій, які включені в відтворення нерівності, статусу і влади. Дослідники поступово включають в пояснення соціальних проблем тезу про емоційно насичені явища, говорячи про доцільність і наукову плідність використання знань, отриманих в рамках соціально-емоційного поля.

Спільним є акценти та нюанси визначення соціальної напруженості у зв'язці з дестабілізаційними процесами. В її основі, на їх думку, знаходиться групова незадоволеність, що виникає в результаті великого розриву між рівнем очікування істотних позитивних змін в матеріально-статусному полі, і фактичному рівні реалізації цих очікувань. Тут відбиваються суперечності об'єктивного і суб'єктивного характеру, внаслідок дії матеріально-майнових (зростання цін, зниження доходів), соціально-професійних (втрата роботи, посилення безробіття), самоідентифікаційних (втрата соціального статусу) та інших чинників. Цими положеннями ми далі скористаємося у процедурі інтерпретації та операціоналізації різних смислових аспектів соціальної напруженості. У науковій літературі використовується термін «соціальна тривожність» як синонім соціальної напруженості (І. Бузовський).

Щодо протестності, то під протестом у загальному вигляді розуміють гостре небажання миритися з існуючим становищем справ і активне прагнення змінити його на краще (Osipov, 1998). Поняття «протест» є більш абстрактним поняттям,

що виражає такі форми його проявів (з досвіду досліджень, аналізу наукових публікацій) як: «протестний потенціал», «протестні настрої», «протестна активність», які часто змішуються і використовуються як синоніми. Логічний і генетичний зв'язок між даними поняттями такий, що протестні настрої є початковим для реальної протестної поведінки; протестний потенціал виявляється як суб'єктивна готовність до участі в акціях протесту; протестна активність відображає реальну протестну поведінку. Загалом, під цим всім розуміється характер соціальних настроїв, що характеризується незадоволеністю соціальних груп, сформованим станом речей, невиправданими очікуваннями і, одночасно, готовністю зробити конкретні дії у можливих змінах несприятливої ситуації.

Теоретико-методологічною базою соціологічного вивчення протестних настроїв є концепції відносної депривації, колективної поведінки, пов'язані незадоволеністю будь-яких потреб і очікувань. Прийнятним можна вважати соціально-політичний підхід на протестну поведінку (А. Марш, Дж. Школяр, Ч. Тіллі), оскільки він фіксує об'єктивні чинники політичної системи суспільства на відміну від психології натовпу і мас, які акцентують увагу на суб'єктивному чиннику. Якщо в суспільстві відсутні правові норми, що сприяють регулярному представленню інтересів населення, соціальні групи вдаються до протесту як «нетрадиційної» політичної поведінки (Tilly, 1978; Alisova, Golenkova, 2000). Протест, таким чином, розглядається як крайній захід, коли є недоступними інституційні політичні засоби (Dement'eva, 2012; Levada, 2011).

У проєкції вивчення протестних настроїв дана концепція дозволяє врахувати внутрішні переживання людей з приводу втрати можливостей, які люди хотіли б мати, але не мають, в силу різних об'єктивно зумовлених обставин повсякденного життя (зниження зарплати, втрата матеріальних цінностей, інші позбавлення).

Вивчення соціальної напруженості потребує і аналізу специфіки окремого регіону, за яким необхідно враховувати історичний, соціокультурний розвиток певного регіону, і, насамперед, враховувати соціально-економічні, суспільно-політичні та інші показники, що виявляється у кісних процедурах аналізу даних. Це, зокрема уможлиблюється при застосуванні з точки зору дослідницької практики базових політичних досліджень використати методу «соціальної карти». Процедурно, це виявляється у застосуванні так званого соціального картографування («соціальна карта») регіону – просторового розподілу системи комплексних соціальних показників (даних): системи статистичних показників різногалузевого характеру, що ідентифікують окремий регіон (область, район, місто): демографічна, соціально-економічна, суспільно-політична та інша характеристика певного регіону, його соціокультурні, історичні та геополітичні (що на сьогодні актуалізує) особливості та специфіка його розвитку (Siryi, 2018).

Висновки. Концептуалізація будь-якого поняття, що відображає те чи інше явище (процес) звісно вимагає проведення теоретичних розвідок, систематизації та

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

аналізу відповідних теорій, що дотично мають як пряме так і посереднє відношення до об'єкта. Як видно з даного аналітичного огляду, явище соціальної напруженості пов'язане з такими процесами як відсутність солідарності взаємодіючих осіб і груп, тобто як соціальна дезінтеграція, як девіація, аномія, втрата соціальної ідентичності, депривація і фрустрація основних потреб особи чи спільноти, класова боротьба, міжнаціональні зіткнення та інше. Однак «живильним середовищем» масового протесту завжди було і є буде соціальне незадоволення, що пов'язане з феноменом незабезпеченості існування значної маси населення. Саме ця характеристика в різних своїх варіативних проявах присутня у всіх фокусованих теоріях. Надалі, при вибудові концептуальної моделі соціальної напруженості сучасного українського соціума, ця характеристика-ознака у різних варіаціях депривації є базовою.

References:

1. Alisova, L. N., Golenkova, Z. T. (2000). *Politicheskaja sociologija* [Political sociology], [online] Available at: <http://polbu.ru/alisova_politsociology> [Accessed 11 October 2018].
2. Baranova, G. V., Frolov, V. A. (2012). 'Metodologiya i metodika izmereniya sotsial'noi napryazhennosti' [Methodology and methods of measuring social tension]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological Studies], no. 3, pp. 8–9.
3. Barbalet, J. M. (2004). *Emotion, Social Theory and Social Structure. A Macrosociological Approach*. UK, Cambridge: Cambridge University Press.
4. Burchardt, T. (2002). 'Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure'. *Understanding social exclusion*. Oxford, New York: Oxford University Press, pp. 30–43.
5. Burton J., Sandole, D. (1986). 'Generic theory: The basis of conflict resolution'. *Negotiation Journal*, Vol. 2, issue 4, pp. 333–344. DOI: 10.1111/j.1571-9979.1986.tb00373.x.
6. Castells, M. (2000). *Informatsionnaya epokha. Ekonomika, obshchestvo, kul'tura* [Information Age. Economy, society, culture]. Moscow: GU-VshE.
7. Dement'eva, I. N. (2012) 'Protestnyj potencial naselenija Vologodskoj oblasti i formirovanie social'nogo kapitala' [Protest potential of the population of the Vologda region and the formation of social capital]. *Monitoring obshhestvennogo mnenija: jekonomicheskie i social'nye peremeny* [Monitoring of public opinion: economic and social changes], no. 6, pp. 84–92.
8. Dmitriev, A. V. (2000). *Konfliktologiya* [Conflictology]. Moscow : Gardariki.
9. Gunnar, B., Thorlindsson, T., and Sigfusdottir, I. D. (2009). Relative Deprivation and Adolescent in Iceland: A Multilevel Test. *Social Forces*, Vol. 87, issue 3, pp. 1223–1250.

10. Hochschild, A. (2009). 'Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure'. *American Journal of Sociology*, Vol. 1, no. 4, pp. 340–354.

11. Holovenko, V. A. (2007). 'Riven sotsialnoi /napruzhenosti ta potentials sotsialnoho protestu v suspilstvi: Mozhlyvosti sotsiologichnoho doslidzhennia ta prohnozuvannia' [The level of social tension and the potential of social protest in society: Possibilities of sociological research and forecasting]. *Ukrainskyi sotsium: Sotsiologhiia. Polityka. Ekonomika. Pedagogika: Naukovyi zhurnal* [Ukrainian Society: Sociology. Policy. Economy. Pedagogy: Scientific Journal], no. 5/6, pp. 137–152.

12. Il'in, V. (2016). 'Sotsiologi ob emotsiyakh: vvedenie k tematicheskomu razdelu' [Sociologists about emotions: an introduction to the thematic section]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta* [Bulletin of St. Petersburg University], ser. 12, issue 4, pp. 3–11.

13. Kukonkov, P. I. (1995). 'Sotsial'naya napryazhennost' kak etap v protsesse razvitiya konflikta' [Social tension as a stage in the process of conflict development]. *Sotsial'nye konflikty: ekspertiza, prognozirovanie, tekhnologii razresheniya* [Social conflicts: expertise, forecasting, technology resolution], issue 9, pp. 9–10.

14. Kultygin, V. P. (2003). 'Oblik sovremenogo mira v sovremennoi sotsiologicheskoi mysli' [The appearance of the modern world in modern sociological thought]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological Studies], no. 2, pp. 8–16.

15. Levada, J. A. (2011) 'Massovyj protest: potencial i predely' [Mass protest: potential and limits]. *Sochinenija: sociologicheskie ocherki 1993–2000* [Works: sociological essays 1993–2000], Moscow: Karpov E. V. Publisher, pp. 189–190.

16. Makeeva, M. (2010). 'Spravedlivost' kak normativno-cennostnyj reguljator obshhestvennyh otnoshenij' [Justice as a normative-value regulator of public relations]. *Filosofskie nauki* [Philosophical Sciences], no. 3, pp. 235–240.

17. Mudler, O. (1990). 'On conflicts and metaphors: Toward on extended rationality'. *Conflict: Human Needs Theory*. Basingstoke. L: Macmillan, pp. 149–176.

18. Oksamitna, S., Khmel'ko, V. (2004). 'Sotsial'naya eksklyuziya v Ukraine na nachal'noi stadii restavratsii kapitalizma' [Social exclusion in Ukraine at the initial stage of the restoration of capitalism]. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing* [Sociology: Theory, Methods and Marketing], no. 3, pp. 66–77.

19. Osipov, G. V., ed. (1998). *Sociologicheskij jenciklopedicheskij slovar'* [Sociological Encyclopedic Dictionary]. Moscow : Infra-M – Norma.

20. Plutchik, R., Conte, H. R. (1997). *Circumflex Models of Personality and Emotions*. Washington, D. C.: American Psychological Association Press.

21. Pogam, S. (1999). 'Iskljuchenie: social'naja instrumentalizacija i rezul'taty issledovaniya' [Exception: social instrumentalization and research results]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologiiu Special'nyj vypusk: Sovremennaja francuzskaja sociologija* [Journal of Sociology and Social Anthropology. Special Issue: Modern French Sociology]. Vol. 2, pp. 140–156.

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

22. Rukavishnikov, V. O. (1990). 'Sotsial'naya napryazhennost' [Social tensions]. *Dialog* [Dialogue], no. 8, pp. 8–12.
23. Sen, A. (2000). *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*. Manila, Philippines : Asian Development Bank.
24. Shipunova, T. V. (2005). 'Social'noe iskljuchenie, otchuzhdenie, nasilie i agressija kak mehanizmy vosproizvodstva deviantnosti' [Social exclusion, alienation, violence and aggression as mechanisms of reproduction of deviance]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii* [Journal of Sociology and Social Anthropology], Vol. VIII, no. 4, pp. 120–129.
25. Shipunova, T. V. (2017). 'Social'naja nespravedlivost' kak risk deviantnosti molodezhi' [Social exclusion, alienation, violence and aggression as mechanisms of reproduction of deviance]. *Sbornik statej Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Social'nye normy v uslovijah sovremennyh riskov»*. Russia, Chelyabinsk May 18–19, 2017. Zapadnyj: AntroVita Research Center Publishers, pp. 322–324.
26. Silver, H. (1994). 'Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms?'. *International Labor Review*, Vol. 133, pp. 531–578.
27. Simonova, O. A. (2012). 'Aktual'nye tendentsii v sovremennoi sotsiologii: otkrytie emotsional'nosti' [Current trends in modern sociology: the discovery of emotionality]. *Sovremennaja sociologija — sovremennoj Rossii: Sbornik statej VI mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii pamjati A. O. Kryshchanovskogo*. Russia, Moscow February 1–3 2012. Moscow: National Research University Higher School of Economics, pp. 411–423.
28. Siryi, Y. V. (2017). 'Teoretychni rozvidky v kontseptualizatsii sotsialnoi napruzhenosti' [Some theoretical exploration in the conceptualization of social tension]. *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava* [Socio-Economic Problems and the State], issue 1 (16), pp. 139–147.
29. Siryi, Y. V. (2018). 'Rehionalizatsiia Ukrainy u konteksti sotsiolohichnoho doslidzhennia sotsialnoi napruzhenosti' [Regionalization of Ukraine in the context of a sociological study of social tension]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 2, pp. 215–225. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133355>.
30. Smith, D., Erickson, R. (1997). 'For Love or Money? Social Movement Organization'. *Social Perspectives on Emotion*, Vol. 4, pp. 317–346.
31. Tenhouten, W. (1996). 'Outline of Socioevolutionary Theory of the Emotions'. *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 16, no. 9/10, pp. 190–208. DOI: 10.1108/eb013275.
32. Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. Reading, MA: Addison Wesley.

33. Tuchkov, E., Akinina, P., and Ryazantseva, S. (2002). *Diagnostika sotsial'noi napryazhennosti v obshchestve: regional'nyi aspekt* [Diagnostics of social tension in society: a regional aspect]. Stavropol : Servisshkola.

34. Turner, J. H. (2009). 'The Sociology of Emotions: Basic Thoretical Arguments'. *Emotion Review*, Vol. 1, no. 4, pp. 340–354.

© Сірій Є. В., 2019